

Gramen – eit fabeldyr i stadnamn?

I stadnamna finn ein mange ord for ulike slag innbilte vesen, ofte overnaturlige og underjordiske skapningar, gjerne knytte til forteljingar om hendingar og fenomen som skal forklara bakgrunnen til namna. Det finst t.d. alvar, troll, risar, gygrer, huldrer, nøkkar, vetter og daudingar (attergangarar etter folk som har teke sitt eige liv), dessutan opplysningar om spelehaugar (haugar der underjordiske skal spela), oskoreid (følgje av vonde vette som rid gjennom lufta), likstøer, varp, offerstader, gardvordar (gardsvaktarar), utburd (utsetjing av uønskte barn) og stader der det spøkjer (Særheim 2002 s. 144 f.).

Finst det også minne om fabeldyr – fantasidyr, fiktive dyr – i stadnamna? Eitt og anna døme på namn som er sette i samband med forteljingar om sjøormen kan førekoma (jf. Mauland 1931 s. 9 ff.). Men kva med andre fabeldyr som har hatt ei sterk stilling i folketrua?

Ei lita tjørn ved stølen til garden Visland i Sirdal kommune (Agder) er kalla *Gramtjørn* /"gra:mkjød,n/ (fig. 1). Førleddet i dette namnet vert lokalt oppfatta som ordet *gram* m., som i folketrua i denne delen av landet (Sør-Rogaland, Agder og Telemark) er nytta om eit fabeldyr (Storaker 1928 s. 259 f., Særheim 1992 s. 217), eit lite, men sær giftig dyr – ein orm, ei firfisle eller eit padde-liknande dyr – med eit dødeleg bit (fig. 2). Dette dyret skal ha to hovud, eitt i kvar ende, og det skal kunna spretta høgt, like høgt som ein «ryttar til hest», ifølgje ein informant frå Sirdal.

Frå garden Dale i Birkenes kommune (Agder) er eit tilsvarande stadnamn registrert: *Gramtjørn* /"gramkjøn/ (Haslum 2022 s. 248, 730). Haslum viser til namnet frå Sirdal og til ordet *gram* m., som av Ross er notert frå Telemark i tydinga «Vand-Firben», og det er lagt til: «som menes at bide dødeligt» (Ross 1895 s. 267). Ross refererer her til førestillingar blant folk om at det verkelege dyret *gram* er giftig og farleg. Ifølgje Svanberg (2001 s. 87, 2009 s. 95, jf. også Storaker 1928 s. 259 f.) har det i Noreg (i motsetnad til i Sverige) funnest folkelege førestillingar om at vassalamanderen var giftig. Slike førestillingar kan ha vore bakgrunn og føresetnad for folkelege oppfatningar om fantasidynet *gram*.

På garden Byrkjeland i Flekkefjord kommune (Agder) skal namnet *Grame-myr* /"gra:memy:r/ vera nytta om ei myr (Eikeland 2003 s. 40). Her er det eit djupt dike eller ein bekk med høge, lynggrodde bredder. Etter det heimelsmannen Anton S. Birkeland fortel (Eikeland loc. cit.), er dette tilhaldsstad for *gramen*. Sjølv fortel Birkeland at han har sett *gram* der to–tre gonger, men *gramen* rømde unna. Han hadde gulgrå farge, små føter, og kunne likna litt på ei firfisle. *Gramen* var ikkje fullt så lang som ei mannshand. Garden Byrkjeland grensar til Sirdal kommune.



Fig. 1. Gramtjørn ved Vislandsstølen (Sirdal). Foto: Ingrunn Vassbø Særheim.

I NO 4 (sp. 649) er det for ordet *gram* m. vist til gno. *gramr* m. ‘fiendsleg menneske, djevel’, og det er ført opp to tydingar. Den første er «stor åme» (larve) av fivrelde (sommarfugl) eller spinnar (spesiell type sommarfugl), etter folketrua med eit sær s giftig og drepende bit. Den andre tydinga i NO (loc. cit.) er etter folketrua eit mystisk, sjeldsynt, paddeliknande dyr med hale; ein meinte at dette

dyret hadde eit drepende bit, anten som vassalamander, landfirfisle, eit slags firfisle med hovud i kvar ende (fabeldyr), eller ein liten giftig orm.

I norrønt finn ein substantivet *gramr* m. ‘konge, høvding, hærmann; og (mest i fleirtal:) djevar, troll’, dessutan adjektivet *gramr* ‘gram, vreid, vond’. Skylde ord er norsk *gremma* (*seg*), svarande til svensk *gräma* (*sig*), og det svenske adjektivet *gramse* ‘arg, sint’, dessutan dansk *gram* (*i hu*). Det finst også nærskylde ord i vestgermanske språk; Torp (1919 s. 177) fører opp gammalengelsk *gram* «vred, rasende, fiendtlig», gammallågtysk *gram* «vred, bedrøvet» og gammalhøgtysk *gram* «vred». Gno. *gramr* er elles språkleg i slekt med gno. *grimmr* adj. ‘grim, ill, vond, fæl; hard, streng, hjartelaus’.

I ordsamlingar og samlingar av folkeminne frå Dalane (Sør-Rogaland) og tilgrensande Sirdal kommune er det førestillingane i folketrua om dette dyret som er omtala. I ei ordsamling frå Bjerkreim skriv Jørgen Skjæveland ([1984] s. 9) at ordet *gram* er nytta om ei «firfisle som har hovud i begge endane».

I ei ordsamling frå Dalane (1996–1997 s. 80) viser Arvid Midbrød til ein diskusjon om dette dyret i Dalane Tidende i 1952, 1953 og 1956. Han skriv at ordet er brukt om «et lite dyr, som man mente kunne bite eller hugge dyr og mennesker, og som man trodde var giftig og dermed farlig. Det ble sagt at det kunne hoppe høyt», og han legg til: «I flere tilfeller i inneværende århundre er dyret identifisert som en firfisle som hadde mistet halen».

Opplev Dalane, Stavanger Turistforenings årbok for 1999 (s. 115), omtalar gramen:¹ «Grammen var et lite dyr; 10–12 cm langt og med hode i begge ender. Det ene hodet hadde et meget stygt utseende», og det er lagt til: «Grammen hadde to par bein, der hvert par pekte hver sin veg. Utseendet minner om firfisle i kombinasjon med padde. Under buken var grammen gul/rød». Gramen heldt seg helst langs bekker og elvar og hadde ry på seg for å vera særst giftig. Ein hund på fjellgarden Holet (Lund kommune) skal ha blitt biten av gramen og måtte avlivast etter nærast å ha byrja å rotne. Gramen hoppa som ei padde. I motsetnad til padder og firfislar vart ikkje gramen skræmd av folk, men følgde etter dei. I årboka heiter det elles at gramen sist vart sedd på Førland (Lund) for om lag 40 år sidan (dvs. ca. 1960), og at gramen no er utrydda.

Det er mykje tradisjon frå Sirdal om gramen, jf. Eikeland 2003 s. 38 ff. Det blei t.d. fortalt at det var mykje gram i hellerar på gardane Guddal og Lunde. Nokre sa at dei hadde sett gramen fleire gonger, i skogen og i heia. Nokre meinte at han alltid levde ved vatn (bekk, grøft eller tjørn), andre at han levde i fjellholer. Folk sette ut mat til gramen i fjellholene, bl.a. graut, øl, blod frå husdyr, involar; gramen ville då verja garden. Han kunne skapa seg om til ein flygande drake, spytta eiter og bli usynleg. Folk var redde gramen pga. det dødelege bitet. Han beit både folk og husdyr. Ein blei ikkje lækt. Om nokon

¹ Det er ikkje opplyst om kven som har skrive den korte teksten om gramen.



Fig. 2. Humoristisk teikning av gramen, trykt i Dalane Tidende. Her henta frå Opplev Dalane. Stavanger Turistforenings årbok 1999 s. 115.

vart skambitne i ein fot, kunne ein rekna med at stykket datt ut; såret åt om seg, heile foten rotne og fall ut (Heskestad 1956 s. 100).

Det ser ut til å vera stor fantasirikdom når det gjeld folkelege forteljingar og førestillingar om dette fabeldyret. Det er grunn til å tru at lokale stadnamn kan ha samband med slike førestillingar, nytta om stader der nokon har meint at dette giftige dyret skulle halda til; på slike stader skulle ein visa stor var-semd. Dei nemnde stadnamna har elles nær tilknytning til det våte elementet, som tjørn, bekk, myr og dike, noko som høver med oppfatningar om tilhalds-stadene for fabeldyret gram – men også for det røynlege dyret vassalamander.

Det er naturleg å spørja om ordet *gram* i tydinga 'vassalamander' e.l. kan liggja føre i stadnamn. Det førekjem ord for smådyr i namn frå dei nemnde områda, t.d. ord for ulike slag ormar. Frå Sirdal kan elles nemnast *Påddetjørn* ('padde'), *Påddedalen*, *Troskemyra* ('frosk'), *Troskeheller*, *Rumpetrollpollen*, *Igletjørn* mfl. (Særheim 1992 s. 216 f.). Bruken av ordet *gram* i dialekten i det omtala området og den sterke lokale tradisjonen som er knytt til dette fabeldyret, synest likevel tala for at stadnamn med dette ordet har bakgrunn i dei nemnde førestillingane om fabeldyret.

Slike stadnamn viser elles kor sterk tilknytning det kan vera mellom lokale stadnamn og folkelege førestillingar. Oppfatningar som dette har kanskje samband med folk sine behov for å gje forklaring på noko som kan vera vanskeleg å skjøna og forklara, som sjukdom (t.d. kreftsjukdom), død og spesielle naturfenomen.

Litteratur

- Eikeland, Ingvald Berner, 2003: Segner og historier frå Sirdal. Red. av Steinar Tjommelid. Sirdal.
- Haslum, Vidar, 2022: Stedsnavn i Birkenes. Oslo.
- Heskestad, Peder, 1956: Gramen. I: Årbok for Jæren og Dalane. S. 100–102.
- Mauland, Torkell, 1931: Folkeminne fraa Rogaland 2. (Norsk folkeminnelags skrifter 26.) Oslo.
- Midbrød, Arvid, 1996–1997: Ord frå bygd og by i Dalane. I: Årbok for Dalane. S. 12–166.
- Opplev Dalane. Stavanger Turistforenings årbok 1999. Red.: Kjell Helle Olsen. Stavanger.
- Ross, Hans, 1895: Norsk Ordbog. Kristiania.
- Skjæveland, Jørgen, [1984]: Dialektord frå Bjerkreim. Utrykt manus.
- Storaker, J. T., 1928: Naturriggerne i den norske folketro. (Norsk folkeminnelags skrifter 18.) Oslo.
- Svanberg, Ingvar, 2001: Vattenödlorna i svensk folklig tradition. I: SvLm. S. 81–90.
- 2009: Groddjur och kräddjur i svensk folklig tradition. Stockholm.
- Særheim, Inge, 1992: Sirdal. Namn og stader I. Namnetolkingar. Tonstad.
- 2002: Frå Feisteinen til Napen. Stavanger Turistforenings årbok. Stavanger.
- Torp, Alf, 1919: Nynorsk etymologisk ordbok. Kristiania.

Inge Særheim